

УДК 811,51

Усмамбетов Б.Ж.

К.Карасаев атындагы БГУ

**МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАНУ ЛУГАТ АТ-ТУРК” ЭМГЕГИНДЕГИ
АЙРЫМ АСПАП-ШАЙМАНДАРДЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Макалада Махмуд Кашгаринин “Диванындагы” айрым аспап-шаймандарга байланыштуу аталыштардын кыргыз тилине болгон катыштыгы, лексика-семантикалык өзгөчөлүгү жана айрым сөздөрдүн чыгыш теги аныкталат.

Өзөктүү сөздөр: “Диван”, этимон, этимология, компонент, семантика.

Махмуд Кашгаринин “Диваны” боюнча жалпы тил илиминде (П.К.Жузе (1926, 1927, 1930); К.Броккельман (1918, 1921, 1928, 1930), О.Прицак (1950, 1953, 1955), Ю.Келли (1971, 1972, 1973, 1988), Р.Данкоф (1972, 1973, 1975, 1980), В.А.Звегинцев (164), И.В.Стеблева (1965), С.Кляшторный (1974), түркологияда Ж.Валидов (1920), А.Фитрат (1920), А.З.Валида Тоган (1930), С.Ахаллы (1958), С.М.Муталибов (1947, 1957, 1961), А.М.Демирчизаде (1964), Курышжанов (1972), В.П.Асланов (1972) ж.б. эмгектерин билебиз. Кыргыз тил илиминде болсо өткөн кылымдын 70-жылдарында башталган (Б.Орузаева (1972), Б.Осмоналиева (1972), З.Мусабаева (1975). Өзгөчө, 2011-жылдан баштап колго алынып отурганын белгилей кетсек болот. Айтсак, Г.Жамангулованын (2011), И.Султаналиевдин (2011, 2015), Т.Токоев менен Ж.Семенованын (2015) монографиялары жарык көрүп, көптөгөн илимий макалалар жазылган. Азыркы мезгилде “Диванга” арналган илимий темалар бекилип, колго алынууда.

Макалабызда ушул маселелердин бири болуп эсептелген “Дивандагы” устачылыкка, дыйканчылыкка жана башка ар кандай чарба иштерине керектелүүчү эмгек куралдардын аталышынын кыргыз тилине болгон катыштыгын, алардын лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүнү чечтик.

Багна – тепкич [4, с. 753] - кыргыз тилинде эскирген сөздөрдөн. Анын - *на// -не* мүчөсү өнүмсүз мүчөлөрдөн болуп эсептелет. Мисалы, “Диванда” *ийңне (йиг+не) – ийне* [4, с. 699] сөзүндө гана кездешет. Ошондой эле кыргыз тилинде жогорудагы *ийне* жана *чийне* сөзүнүн курамында орун алган. **Багна** сөзү **бак** (өсүп турган көп жыгач өнүмдүгү жана ушундай жыгач өсүмдүктөрүнүн тобу) сөзүнө **–на** сөз жасоочу мүчөнүн уланышы менен жасалган. Мындан биз бакка чыгуучу бактан жасалган тепкич деген жыйынтыкка келсек болот. Ал эми азыркы кыргыз тилинде *тепкич* сөзү «Тээп чыгуу, өйдө көтөрүлүү же ылдый түшүү үчүн жасалган таянычтуу шаты» маанисинде колдонулат. *Теп* (бут менен согуу, куруу) этиштик негизден жана **–гыч** мүчөсүнөн пайда болуп, “Бир нерсени тээп көтөрүү үчүн жасалган чыккыч” маанисин берген.

Баштар – орок. Аргу тилинде [4, с. 785]. Бул сөздү муунга бөлүштүрсөк *баш* жана *тар* болот. Байыркы түрк тилинде – *тар||-тер* мүчөсү **кестер** – «чоподон жасалган идиш» [4, с. 789] сөзүндө да кездешет. Кыргыз тилинде өлүү сөз жасоочу мүчө болуп эсептелет. **Баштар** сөзү азыркы тилибизде колдонулбайт, эскирген сөздөрдөн. **Баштар** болуп аталышы буудайдын данын (башын) орок менен оруп алгандыгына байланыштуу аталышы мүмкүн.

Буруксы – буурсун [6, с. 369]. Бул сөздүн **–сы** мүчөсү кыргыз тилинде кездешпейт. Өлүү сөз жасоочу мүчө катары кабыл алууга болот. “Диванда” **Буруксы** [6, с. 369] сөзү **емеч** [4, с. 133] сөзүнө синонимдеш колдонулат.

Емеч – буурсун, жыгач, соко. Дыйкан шайманы [4, с. 133]. Кыргыз диалектисинде *амач* (Буурсун) болуп айтылат: *Мен ат жетелеп жүрөм Алмачты Макбул кармайт* (Элебаев). *Биердеги кыргыздарда амач менен кетменден башка эмне бар?* (Абдукаимов).

Кетмен – кетмен, жер чапкан шайман [4, с. 767]. Кыргыз тилинде өзгөрбөй *кетмен* турпатында кездешип жер казуу, арык чабуу ж.б. иштерге колдонулуучу эмгек куралынын атын билдирет: *Бардыгы күрөк-кетмендерин жерге коюп, карап турушкан эле* (Асизбаев). Өтмө мааниде буттун башын (жалпак жана жазы келген бөлүгүн) билдирип, *буттун кетмени* болуп активдүү колдонулат: *Түгөл сол бутунун кетменин көрсөтпөй кокуйлай баштады* (Бейшеналиев).

Орок – орок [4, с. 243]. Байыркы түрк тилинде да, кыргыз тилинде да **орок** “Дан эгиндерин, чөп куурай оруу үчүн колдонулуучу темири көбүнчө жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы”. М.: *Оро албаган орок тандайт* (макал). Мындагы *ору* этиштик уңгу “Чөптү, курайды, эгинди ж.б. Орок менен түбүнөн кыркып, чаап алуу” маанисинде колдонулат. Севортян бул сөздүн уңгусу *ор<ур* сөзүнөн чыккан деп белгилейт [7, с. 468]. М.: *Баштагыдай буудайды кол орок менен орбойбуз* (Осмонкул). Орок сөзүнүн **–ык** мүчөсү байыркы түрк тилинде болобу, азыркы кыргыз тилинде болобу өнүмдүү сөз жасоочу мүчөгө кирет: байыркы түрк тилиндеги **–казык (каз+ык)** – жыгач кайык [4, с. 665], **өртүк(өр+т+ык)** – жабуу [4, с. 217], **тартыг (тарт+ыг)** басмайыл, олоң [4, с. 795], **тузак (туша+ык)** – тузак, **артыг (арт+ыг)** – аялдардын кемсели [4, с. 207], **козук (козу+ык)** – териден жасалган тумак, баш кийим [4, с. 681], **чарук (чар+ык)** – өтүк, бут кийим [4, с. 664], **аркук (арк+ык)** – устун, шырык (227), **арыг (ар+ыг)**, чатырдын жапкычы (149), **кабуч (кап+ыч)** – эшик [4, с. 653], **сабык (саб+ык)** – чатырдын эни [4, с. 651], **сырук (сыр+уук)** – шырык, *устун* [4, с. 663], **бычак (быч+ык)** – бычак [4, с. 671], **ийик (ий+ык)** – ийик [4, с. 184], **көрүк (көр||ур+ык)** – темир устанын көрүгү [4, с. 158], “Диванда” “орок” маанисин берген **баштар** сөзүн да кезиктирүүгө болот.

Чакук – балка [5, с. 459], **башак (баш+ык)** – капкак, саадакты жапкан капкак [4, с. 811], **безек (безе+ык)** – кооздоо, жасалгалоо [4, с. 671], **тулгаг (турга+ык)** – аялдардын сөйкөсү [6, с. 461] ж.б. Кыргыз тилинде: *казык, өтүк, тузак, ашык жүзүк, түтүк, көпшүк, чарык, төшөк* ж.б. көптөгөн сөздөрдүн экинчи бөлүгү болуп эсептелет. *Чакук* сөзү *чак+ук* компоненттеринен туруп, баштапкы *чак* уңгусу түрк тилдеринде болобу, кыргыз тилинде болобу “Таш, сөөк сыяктуу катуу нерселерди уруп, чаап талкалоо, сындыруу, майдалоону” туюндурган этиштик негизден турат. Ал эми кыргыз тилинде кездешкен *балка* сөзүнүн этимону бизге белгисиз. Азыркы мезгилде турмуштук жагдайга байланыштуу балканын көлөмүнө жараша *кичине балка* – “Майда жумуштарга колдонулуучу балка”, *чоң балка/устанын балкасы* (барскон) жана түрлөрүнө жараша *темир балка* (жогоруда көрсөтүлгөн балкалар), *жыгач балка* “Башы жыгачтан жасалган жыгач буюмдарды сомдоо, аштоо үчүн колдонулган балка”, *резина балкасы* – “Курулуштарда жерге төшөлүүчү брусчатканы кымаптап жерге уруу үчүн колдонгон балка” болуп кездешет.

Ыргак – илмек. Суудагы муздарды сүзүп алып, муз сактагычка салуучу илмек (илмекче) [4, с. 277]. Жогорудагы **аргаг** жана **ыргак** сөздөрү бир негизден жаралган.

Ушул типте алтай тилинде *армакчы* “жип”, монгол тилинде *аргамж* “жип”, өзбек тилинде *аргамчи* “аркан, жип”, түркмөн тилинде *аргач* “жип”, башкыр тилинде *аркан* “аркан, жип” маанисинде учурайт. Кыргыз тилинде болсо өнүмсүз уңгу катары “Бир нерсени байлоо, таңуу үчүн колдонулуучу кичирээк аркан, жоон жип” маанисин туюндурган **аргамжы** сөзүнүн тутумунда кездешет. Уйгурча *аркак* делсе, азербайжан, түркмөн, түрк тилинде *аргач*, кара калпак менен казак тилдеринде *аркак* болуп айтылат. Жогоркулардын **аркак** дегенин алгачкы формасы деп эсептей турган болсок, **аргач** түрү аяккы **к** тыбышы **ч** тыбышына алмашуудан, **аркак** түрү ал тыбыштын **к** тыбышына өтүшүнөн келип чыгат. *Аркак (аргаг)* сөзү *арка+ык* бөлүктөрүнөн туруп, тува тилинде *аргы* этиши 1. “току”, “өр”; 2. “сок” маанисинде алигиче катталып калган. Ошондой эле мындай көрүнүш *аркак* сөзүнүн келип чыгышына да тиешелүү. Мына ушул этиш огуз тилинде *арга* түрүндө, кыпчак тилинде *арка* түрүндө байыркы кезде колдонулушу мүмкүн. Ага зат атооч жасоочу **–ык** мүчөсү колдонулуп, *аркак* сөзү келип чыккан. Алгач *аркак* сөзү

“өргүч”, “токугуч” дегенге жакын маани берген. Кийин *арга//арка* этишинин мааниси көпчүлүк түрк тилдеринде унутулушу менен, *аркак* сөзүнүн келип чыгышы күндүрттөнүп билинбей калган. Ушундан жогорудагы *аргач* сөзү өрүлгөн жибине карата “кайырмак” аталып калган. Ушул сыяктуу илмектин жибине карата *ыргак* болуп тыбыштык өзгөрүү менен аталган. Ал эми кыргыз тилинде кездешкен *кайырмак* сөзүнүн этимону *кайыры*, этиштик негизден жасалып, кайырмактын кайрылган, ийилген темир илмегине карата аталган дешке болот. Ал эми *-ак//-гак//-ык//-зык* мүчөсү “Дивандагы” *аркаг* – эриштеп, өрмөктүн аркагы [4, с. 241], *егрик* – ийрилген жип [4, с. 219], *ешүк* – жамынчы [4, с. 611], *көмүк (көшү+ык)* – көшөгө, парда [4, с. 711], *торгок (тары+ык)* – тарак [4, с. 865], *төшөк (төшө+ыг)* – төшөк [4, с. 675], *бутыг (бут+ык)* – кичинекей чанач [4, с. 658], *дөлүк (дөлү+ык)* –ылайдан жасалган оозу сынык идиш [4, с. 677], *касук (касу+ык)* – ат терисинен жасалган, идишке окшогон чанач [4, с. 667], *кашык (каш+ык)* – кашык [4, с. 667], *ыргак (ыр+г+ак)* – илмек [4, с. 277], *артыг (арт+ык)* – көлүккө артылуучу жүк [4, с. 207], *олук (ой+л+ык)* – тепши, акыр, кайык [4, с. 157], *тушаг (туша+ык)* – тушоо [4, с. 717], *укрук (у+күр+ык)* – укурук [4, с. 211], *сызык (сыз+ык)* – кийим, көйнөктүн бир этеги [4, с. 651] ж.б. сөздөрдө кездешет. Кыргыз тилинде болсо ушул мүчө аркылуу жасалган: *казык, өтүк, тузак, ажсырык, аркак, арык, жүзүк, көрүк, көпшүк, бычак, түтүк, чарык, төшөк* ж.б. сөздөрдү кездештирүүгө болот.

Базгаан- базган, темир устанын шайманы [4, с. 757]. Кыргыз тилинде эки мааниге ээ: 1. «Темирчилик устаканасында балкага чаап тура турган чон балка»: *Чокчо сакал барсканчы оор барскандын сабын таянып тура калып, Салмоорбекти эркелетти.* (Сыдыков); *Барскан тийген сайын дулдуйган темир кадимки камырдай болуп ийиле берет.* (Байтемиров); *Барскандары бир үйдөй балбандары жөнөлдү* (Манас). 2. Барсканчы: Барскан чабуучу. *Бул киши темир устанын барсканчысы Мурза экен.* (Сасыков); *Балкачынын миң урганы-барсканчынын бир урганы* (макал). Негизинен, «темирди баса ур», «темирди катуу ур» маанисинде болгон, кыргыз тилинин башка түрк тилдеринин ичинен уйгур (*базгон*) жана өзбек тилдеринде (*боскон*) гана кездешет. Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө *басгун* турпатташ сөзү «чоң, оор» маанисинде айтылат [1, с.85]. Ушундан улам *бас* «ныгааруу, үстүнөн ныктоо» этиштин негизинен жаралган десек, жаңылышпайбыз. Аталган сөз кыргыз тилинде Барскоон болуп жер-суу аты катары (топонимикада) кездешет.

Ушул сыяктуу байыркы жана орто түрк доорундагы жазма эстеликтериндеги сөздөрдү азыркы тилибизге болгон катыштыгы, алардын семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо тилибиздин тарыхына, өнүгүшүнө чоң өбөлгө түзөрү бышык.

Адабияттар:

1. Древнетюркский словарь. -Л.: Наука, 1969. - 576 с.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). -Ф.: Мектеп,1969.- 778 б.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). -Ф.: Мектеп,1984. - 622 б.
4. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст]. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. –Бишкек, 2011. - 906 б.
5. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст].Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т. –Бишкек, 2012. - 591 б.
6. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» [текст]. Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. –Бишкек, 2013. – 678 б.
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркская и межтюркская основа на гласные.- М.: Наука, 1974. – 767 с.